

Osmanlı Tıp Literatüründe Anne ve Çocuk Sağlığı: İlk Türkçe Tıp Dergisi Özelinde Bir Analiz*

Maternal and Child Health in Ottoman Medical Literature: An Analysis of the First Turkish Medical Journal

Zeynep Salmanⁱ, İbrahim Topçuⁱⁱ

ⁱArş. Gör. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi ve Etik ABD.
<https://orcid.org/0000-0002-9864-3156>

ⁱⁱDoç.Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi ve Etik ABD.
<https://orcid.org/0000-0001-7685-8597>

Öz

Amaç: Vakay-i Tıbbiye tıp tarihimizdeki ilk Türkçe tıp dergisi olarak ayrı bir öneme haizdir. Anne çocuk sağlığı ise günümüzde ülkelerin sağlık sistemlerinin olduğu kadar ulusal ve uluslararası sağlık kuruluşlarının da sağlık politikalarının önemli bir bileşenidir. Ülkemizde anne ve çocuk sağlığının geçmişine ışık tutan çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Bu çalışmanın amacı anne ve çocuk sağlığını ilk Türkçe tıp mecmuamız özelinde incelemek ve Osmanlı tıp literatürü kapsamında ele almaktır.

Yöntem: Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş olup doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Vakay-i Tıbbiye'nin toplam 453 nüshası özelinde belirlenen anahtar kelimelerle anne ve çocuk sağlığı ile ilgili içerikler tespit edilip incelemeye alınmıştır.

Bulgular: Vakay-i Tıbbiye'nin doğum öncesi ve doğum sonrası bakım, emzirme, sütten kesme, çocuk hastalıkları ve tedavi süreçleri, çocuk beslenmesi, çocuk ölümleri, anne ve çocuk sağlığına ilişkin sağlık tavsiyeleri, vaka takdimleri gibi çeşitli konular hakkında içerik barındırdığı tespit edilmiştir.

Sonuç: Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra anne ve çocuk sağlığına özel bir önem atfettiği görülmüştür. Ayrıca Vakay-i Tıbbiye'nin anne ve çocuk sağlığı açısından Osmanlı toplumunda olan gelişmeleri yansıtmakta yetersiz kaldığı ancak Avrupa'da olan gelişmelerin Osmanlı tıp literatürüne kazandırılması açısından önemli bir misyon üstlendiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakay-i Tıbbiye, Anne Sağlığı, Çocuk Sağlığı, Tıbbi Süreli Yayın

ABSTRACT

Objective: Vakay-i Tıbbiye has a special importance as the first Turkish medical journal in our medical history. Today, maternal and child health is an important component of the health policies of national and international health organisations as well as the health systems of countries. However, studies shedding light on the history of maternal and child health in our country are not sufficient. The aim of this study is to examine maternal and child health in the context of our first Turkish medical journal and to discuss it within the Ottoman medical literature.

Method: Qualitative research method was preferred in the study and document analysis technique was used. A total of 453 copies of Vakay-i Tıbbiye were analysed by identifying and analysing the contents related to maternal and child health with keywords.

Result: It was determined that Vakay-i Tıbbiye contains content on various topics such as prenatal and postnatal care, breastfeeding, weaning, child diseases and treatment processes, child nutrition, child mortality, health recommendations on maternal and child health, and case presentations.

Conclusion: It was observed that the Ottoman Empire attached special importance to maternal and child health after the second half of the 19th century. In addition, it was concluded that Vakay-i Tıbbiye was insufficient to reflect the developments in the Ottoman society in terms of maternal and child health, but it undertook an important mission in terms of bringing the developments in Europe to the Ottoman medical literature.

Keywords: Vakay-i Tıbbiye, Maternal Health, Child Health, Medical Periodical

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(3):990-1000

DOI: 10.31020/mutfd.1685398

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 28 Nisan 2025; Kabul Tarihi- Accepted: 02 Ağustos 2025

İletişim- Correspondence Author: Zeynep Salman <zynp.salman@gmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Vakay-i Tıbbiye, bilimsel ilk Türkçe tıp dergisi olarak hem süreli yayın hem de tıp tarihimizde ayrı bir öneme sahiptir. Yayın hayatına, modern ilk tıp mektebi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bünyesinde 1 Cemaziyülevvel 1265 (25 Mart 1849) tarihinde başlamıştır. Literatürdeki verilere ve bu çalışma kapsamında yapılan araştırma sonucuna göre dergi yirmi bir nüsha yayımlandıktan sonra yayın hayatına bir süre ara vermiştir. Daha sonra 6 Mart 1296 (18 Mart 1880) tarihinde bu kez Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne bünyesinde dergi tekrar aynı adla yayımlanmaya başlanmıştır. Yaptığımız araştırmalara göre derginin en son 30 Rebiyülahir 1324 (22 Haziran 1906) tarihli nüshasına erişilebilmiştir. Literatürde 1849 tarihinden sonra yirmi bir sayı olarak yayımlanan dergi I. Vakay-i Tıbbiye, 1880 tarihinde tekrar aynı isimle yayın hayatına başlayan dergi ise II. Vakay-i Tıbbiye olarak adlandırılmıştır.^{1,2} Anne çocuk sağlığının bugün çeşitli uluslararası kuruluşların ve ülkelerin sağlık sistemi ve sağlık politikalarının önemli bir bileşeni olduğu bilinmektedir. Ancak konunun geçmişini araştıran, bu alanda yaşanan gelişmeleri günümüze taşıyan çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı ifade edilmektedir.³ Bu çalışmada anne ve çocuk sağlığı konusu ilk kez ilk Türkçe tıp mecmuası özelinde incelenmiş ve Osmanlı tıp literatürü kapsamında ele alınmıştır.

Osmanlı’da Geleneksek Ebelik ve Doğumun Tıbbileştirilmesi

Osmanlı toplumunda doğum uzun süre ebeler nezdinde devam etmiştir. Bilgi ve donanımlarını herhangi bir tıbbi eğitim almaksızın elde eden ebeler, kısırlığı tedavi etme, ilaç hazırlama, gebeliği sonlandırma gibi konularda da toplumun başvurduğu kişiler olmuştur. Ebeler “ebe nine” yahut “ebeanne” olarak da isimlendirilmişlerdir.⁴ Toplumunda ebelerin, *Saray-ı Hümayun Ebese, Kibar Ebese, Ahad-ı nas Ebese (halk ebese)* olmak üzere farklı gruplara ayrıldığı ve ebelerin maharetlerine göre “*Gümüş Çakılı Ebe*”, “*Eli Güzel Ebe*” “*Sallabaş Ebe*” “*Çantalı Ebe*” “*Küpelı Ebe*” gibi isimlerle nam saldıkları görülmektedir.⁵ Önemli bir göreve sahip ebeler, hamile bir kadının doğumu yaklaştığında aile tarafından tutulur ve ebe ile aile arasındaki bağ bu vesile ile başlamış olurdu.⁵ Hamile hanımın aradığı özelliklere sahip olarak tutulan ebe, doğumu yaklaşan hanımı kontrole gelir, doğum gününü tahmin etmeye çalışırdı.⁶ Doğum ise herhangi bir anda başlayabilirdi ve gece dahi olsa ivedi bir şekilde ebeye haber verilirdi. Haberi alan ebe, öreke adlı iskemlesi başta olmak üzere doğum için gerekli olan diğer eşyalarını da alarak doğum yaptıracığı eve giderdi. Genellikle ebelerde bulunan öreke adlı bu iskemle, ortası oyuk bir iskemle olup doğumda hamile kadının oturması için kullanılan önemli bir eşyaydı. Ebe, doğum yaptıracığı eve bu eşyalarla ulaştıktan sonra abdest alırdı. Öreke ise kıbleye doğru yerleştirilir, üzerine minder konulur ve hamile hanım oturtulurdu. Ardından iki arka ebe eşliğinde doğum gerçekleştirildi. Doğumdan sonra dünyaya gelen bebeğin göbek bağı kesilir, ılık suda yıkanır ve ardından tuzlanması tamamlandıktan sonra giydirilirdi. Lohusa ise lohusa yatağına alınır ve bebek annesinin yanına bırakılırdı.^{6,7} Bu evreden sonra yerleşik geleneklerde hem lohusanın hem de çocuğun sağlığına önem verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin lohusa yedi gün yalnız bırakılmaz ve lohusanın besleyici gıdalar tüketmesi sağlanırdı. Lohusanın al basma olarak tabir edilen lohusa hummasına yakalanmaması için lohusa yanına ferace, çarşaf, düz kırmızı esvap giyenlerin alınmamasına dikkat edilirdi. Bebeğin ise sancılanmasını önlemek üzere çörek otu ve anason gibi bitkilerden yararlanılarak bu sürecin hem anne hem de bebek adına sağlıklı bir şekilde geçirilmesi sağlanırdı.^{5,6}

Uzun yıllar Osmanlı’da doğum, geleneksel ebelik uygulamaları ile gerçekleştirmiş ancak 19. yüzyılda bazı değişim ve dönüşümlere tabii tutulmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı’da nüfusun da askeri güç gibi gelişme ve kalkınmanın önemli bir fonksiyonu olarak görülmesinin ardından nüfusun korunması fikri ön plana çıkmıştır. Osmanlı bürokratları özellikle anne ve çocuk sağlığı, toplum sağlığı gibi alanlara ayrı bir önem atfedip bu alanlarda birtakım yeniliklerin yapılmasını gerekli görmüşlerdir.^{8,9} Devlet, artık doğumu herhangi bir tıbbi eğitim almadan geleneksel yöntemlerle sürdüren ebelere bırakmayı bir tehdit unsuru olarak algılamıştır.¹⁰

Bu durumun bertaraf edilmesi için de ebelik eğitiminin bilimsel metotlarla temellendirilmesini sağlamak istemişlerdir. Bu minvalde ilk olarak Mektebi-i Tıbbiye bünyesindeki ders programına Fenn-i Vilâde dersleri eklenmiştir.¹¹ Ancak bu dersler teorik olarak devam ettiği için tıp talebeleri uygulamalı eğitim göremeden mezun olmuşlardır. Pratik eğitim olmaksızın verilen eğitimin bir çözüm oluşturmayacağı ortaya çıkınca, 1842-1843 eğitim döneminde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’de ilk kez ebelerle yönelik bir kurs açılmıştır.^{8,12} “Fenn-i Kibâle Mektebi”, “Kabile Mektebi” olarak da bilinen bu kurs yurt dışından getirilen ebelerden faydalanılarak model ve maketler eşliğinde ebeleri eğitmek üzere faaliyet göstermeye başlamıştır.¹³ Aynı yıl tıp mektebi derslerine Fenn-i Kibâle dersleri eklenmiştir.¹⁴ Açılan ebelik sınıfında dersler devam etmiş ve 1845 yılında mezun olan ebelere, Padişah Abdülmecit huzurunda şahadetname verilmiştir.^{13,15}

Osmanlı Devleti’nde anne ve çocuk sağlığının gelişmesinde, Doktor Besim Ömer’in yurt dışında aldığı eğitimin büyük etkisi olmuştur. Özellikle onun Osmanlı’ya dönmesinden sonra bu alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.¹⁶ Yurt dışında aldığı eğitim sonrası Osmanlı’ya dönen Besim Ömer, ebelik sınıfına Türkçe anlayıp konuşabilme, en azından ilkokul mezunu olma, otuz yaşını geçmiş olmama gibi kurallar getirirken ebelere aynı zamanda anatomi, fizyoloji, hastabakıcılık, hıfzıssıhha gibi dersler de vermeye başlamıştır.^{17,18} Anne ve çocuk sağlığını ilgilendiren *Çocuk büyütme, Doğurken ve Doğumdan Sonra, Ebe Hanımlara Öğütlerim, Gebelik ve Gebelikte Tedabir, Sıhhatnümâ-yı Etfâl yâhûd Validelere Nasihat* gibi pek çok eser kaleme almıştır.¹⁹ Osmanlı’da müstakil bir viladethane açılması ve ebelik Mektebi’nin Mekteb-i Tıbbiye’den ayrılarak yeni bir binaya geçmesi gündeme gelse de bu planlar dahi ilerleyen tarihlerde Besim Ömer’in katkılarıyla gerçekleşmemiştir.^{13,20}

Ebelik eğitimi devam ederken 7 Rebiyülahir 1278 (12 Ekim 1861) tarihinde yayınlanan Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname’de ebelik mesleği özelinde de bazı kararlar alınmıştır. Zira yabancı memleketlerde ebelik yapanların Osmanlı topraklarında da görev yapabilmeleri için diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’ye bildirmeleri istenmiştir. Ebelerin mengene vb. ebeliğe ait diğer aletleri kullanması, rahimde çocuğu çevirmesi ve çavdar ya da mahmuz gibi güçlü tesire sahip ilaç vermeleri yasaklanmıştır.²¹ Söz konusu düzenlemeler, ebelik eğitiminin daha sistematik hale getirilmesi ve mesleğin icra süreçlerinde devlet otoritesinin etkinliğinin artırılması yönünde önemli adımlarlar olmuştur.

Osmanlı’da Nüfus Politikaları Kapsamında İskat-ı Cenin

19. yüzyılda birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de nüfusun korunmasına ayrı bir önem verilmiştir.²² Toprak kayıpları, salgın hastalıklar, göç hareketleri, toplumun sosyal ve ekonomik alanlarına etki etmiş ve Osmanlı hükümeti ülkenin demografik yapısı hakkında bazı endişeler taşımaya başlamıştır.²³ Bu endişeler mevcut nüfusun korunması, üremenin teşvik edilmesi, anne ve çocuk ölümlerinin azaltılması gibi birtakım hedeflerin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti böylece pronatalist (doğum yanlısı) politikalar kapsamında somut adımlar atmaya başlamıştır.^{24,25} Bu somut adımlar arasında evlilik hukukuna dair düzenleme oluşturma^{26,27,28}, salgın hastalıkları önleme²³, çoklu gebeliklerde ailelere “Tev’em” adlı maaşı bağlama²⁹ gibi pek çok faaliyet sayılabilir. Ayrıca sadece hükümet değil Osmanlı hekimleri de nüfusun korunmasını önemsemiş ve bu konuda çeşitli eserler kaleme almışlardır. Örneğin Besim Ömer “*Ukm ve Anânet*” ve “*Sıhhatnümâ-yı Etfâl Yahud Validelere Nasihat*” adlı eserinde nüfus bölümlerine yer vermiştir.⁹ Bunların yanı sıra, bu konuda belki en kritik adımlardan birinin de İskat-ı ceninin engellenmesine dair alınan tedbirler olduğu söylenebilir.

İskat-ı cenin, Osmanlı toplumunda hamile kadının düşük yapmasını yahut kasti olarak sonlandırılmış gebelikleri karşılayan bir terim olarak kullanılmıştır.³⁰ Osmanlı hükümeti İskat-ı cenine karşı özellikle on dokuzuncu yüzyılda daha kapsamlı yasaklamalar getirmiş ve bu fiile yönelik yapılan her türlü girişimin engellenmesini dini ve milli görev olarak görmüştür.^{8,31} Bu konuda yapılan belki en önemli girişimlerden biri *Meclis-i Umûr-u Nâfia, Dâr-Şûrâ-yı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin* İskat-ı cenin hakkında

yaptığı görüşme ve değerlendirmelerdir. Nitekim bu kurumlar ıskat-ı cenine neden olan durumların ve bu duruma sebep olan meselelerin çözümü için yapılması gerekenler hakkında bazı raporlar yayımlamışlardır.^{32,33} Bu raporların yayımlanmasının ardından Osmanlı Devleti, ıskat-ı cenine karşı bir de ferman ilan etmiştir. Böylece 1908 yılına kadar devletin ıskat-ı cenini engelleyici istikrarlı bir politika benimsenmesinin önü açılmıştır.³⁴

Iskat-ı ceninin bir ceza kanunnamesinde ilk kez resmen yasaklanması 9 Ağustos 1858 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu Ceza Kanunnamesi’nin 192. ve 193. maddeleri ıskat-ı ceninin yasaklanmasına dair ibareler içerir.³⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’nin hekimlik yemin metninde de yine ıskat-ı cenine sebebiyet verecek durumlardan kaçınmaya dair ibare bulunmaktadır.³⁶ Osmanlı arşiv belgelerinde de yine ıskat-ı cenine yönelik içeriklerin varlığı dikkat çekicidir.³⁷ Bu verilerin varlığı Osmanlı’nın nüfusunu artırmaya yönelik gayretleri olduğunun ve dolayısı ile anne ve çocuk sağlığına yönelik koruyucu bir politikaya sahip olduğunun birer göstergesi sayılabilir.

Osmanlı’da Anne ve Çocuk Sağlığına Yönelik Kuruluşlar

Topluma sağlık alanında hizmet veren kurumların başında hastaneler gelmiştir. Osmanlı’da bu hizmet asırlar boyunca darüşşifa adı verilen mekanlarda devam etmiştir. Fakat toplumda evde tedavi hizmeti zamanla daha öncelikli olmuş, doğumlar evlerde gerçekleştirilmiş ve darüşşifalar genellikle fakir, kimsesiz, evsiz insanlara destek sağlamıştır.^{38,39} 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra ise darüşşifalar yerini artık kadınlara da hizmet veren hastane, doğumhane ve kliniklere bırakmaya başlamıştır.³⁹ Bu çalışmada özellikle Tanzimat Fermanı’nın sonrasında anne ve çocuk sağlığı konusunda öne çıkan kuruluşlara da yer verilmiştir.

Haseki Nisa Hastahanesi: Bir kadın hastanesi olmadan önce 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Haseki külliyesi içinde bir darüşşifa olarak hizmet vermeye başlamıştır. Zaman içinde bu müessese tutukevi, müşahedehane, zindan gibi çeşitli amaçlar için de kullanılmıştır.⁴⁰ Hastanenin ilk kez kadınlar için ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmese de 1869 yılında kadınlar için tam teşekküllü hastaneye çevrildiği ve “Haseki Nisa Hastahanesi” adının verildiği görülmektedir.³⁹ Hastanede doğum pavyonunun olduğu⁴¹, ebelerin hastanede görev aldığı⁴² ve hastanede 1890-1891 tarihlerinde sezaryen ameliyatlarının başarılı bir şekilde yapıldığı görülmektedir.⁴³

Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Gureba-yi Müslimin Hastahanesi: Hastane 12 Mart 1847 tarihinde faaliyete geçmiştir.^{42,44} Osmanlı’da ilk kez hastane kelimesinin kullanıldığı müessesedir.⁴⁰ Hastane garip, yoksul ve kimsesiz olan Müslümanlara vakfedilmiştir.⁴⁵ Bu hastane doğrudan kadın veya çocuk hastalara hizmet vermek için açılmış olmasa da zamanla, çocuk aşılamaları için kullanılan bir merkez olarak çocuklara ve Kırım Savaşı sonrası göçmen kadınlara sağlık hizmeti vermiştir.⁴⁴ Ayrıca hastane, Osmanlı toplumunda sokakta kalan, çocuk düşürmekte olan vb. yardıma muhtaç kadınlara da kapılarını açmıştır.^{40,42}

Zeynep Kâmil Hastahanesi: Hastane 1862 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın kızı Mısırlı Prenses Zeynep Hanım ile eşi Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa’nın destekleriyle Üsküdar’da açılmıştır.^{46,47} Hastane kadın ve erkeklere mezhep farkı gözetilmeksizin sağlık hizmeti verme amacıyla kurulmuştur.³⁸ Kadın hastalara özel odalar tahsis edilmiş olup bu hastanede de sezaryen ameliyatları yapılmıştır.^{40,48}

Hamidiye Etfal Hastahanesi: Padişah II. Abdülhamit 17 Şubat 1898 tarihinde Osmanlı Devleti’nde bir çocuk hastanesinin “*tesis ve inşâsını emru ferman*” buyurmuştur. Şişli Balmumu Çiftliği mevkinde tamamlanan hastane 6 Haziran 1899 tarihinde açılmıştır.⁴⁹ Hamidiye Etfal Hastahanesi dünyanın ilk çocuk hastanelerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Hem kadınlara hem de çocuklara sağlık hizmeti vermiştir.³⁹ Hastane pek çok açıdan tam teşekküllü hizmet için özelleşmiştir. Bakteriyolojihane, kimyahane, karantinahane, muayenehane, kütüphane, fotoğraf atölyesi gibi farklı bölümlere ek olarak kızıl, kızamık, çiçek ve kuşpalazı hastalarına özel pavyonlara sahip olmuştur.⁵⁰ Hastanenin ilk kadın doğum uzmanı Asaf

Derviş Paşa 1904 yılında hastanede göreve başlamıştır.³⁸ Hastane bünyesinde çıkarılan “*Hamîdiye etfâl hastahâne-i âlisini’nin istatistik risâlesi*” nin 1900 yılı istatistik cetveline göre dahiliye, hariciye, asabiye, göz, kulak burun boğaz, cilt ve frengi hastalık türlerinde toplam beş bin iki yüz otuz dört çocuk ve on bir bin altı yüz kırk altı kadın muayene ve tedavi edilmiştir.⁴⁹ Bu veriler hastanenin anne ve çocuk sağlığına önemli bir katkı sağladığını kanıtlar niteliktedir.

Doğumevlerinin ve Kadın-Doğum Kliniklerinin Açılması: Osmanlı devletinde müstakil olarak ilk viladethane 1892 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’nin Demirkapı’daki botanik bahçesinin arka bölümünde Besim Ömer’in girişimleriyle açılmıştır.^{38,51} Süheyl Ünver, bu girişimin müsebbibi olan Besim Ömer’i “*Fenn-i Kibaleyi nazariyattan kurtarıp amelî bir hale koymuştur. Vilâdiyenin müessisidir.*” şeklinde nitelendirmiştir.⁵² Osmanlı Devleti’nde ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bünyesindeki bu viladethanenin açılıma yakın tarihlerde Kadırga’da bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Seririyât Hastahanesi’nde de bir kadın-doğum kliniği hizmete girmiştir. Buna ek olarak 1902 yılında Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyât Hastahanesi’nde Dr. Asaf Derviş tarafından Kadın Hastalıkları ve Doğum Kliniği kurulmuştur. 1903 yılında ise Tıbbiye Haydarpaşa’ya taşındıktan sonra bir Doğum ve Kadın Hastalıkları Kliniği (Seririyât-ı Vilâdiye ve Nisâiye) açılmıştır. Bunlar dışında Darülaceze bünyesinde de bir doğumevinin kurulduğu bilinmektedir.^{38,39}

İrzahane (Emzirme evi): Osmanlı Devleti’nde ilk ırzahane darülaceze bünyesinde 1903 yılında açılmıştır.⁵³ Irzahane annesi, babası, sütninesi olmayan çocukların beslenmesini sağlayarak onların hayata tutunması için bir sığınak oluşturma, çocuk ölümlerinin önüne geçme amaçlarıyla açılmıştır.⁵⁴ Irzahane 0-4 yaş arasındaki çocuklara hizmet vermiş, iki yaşına ulaşan çocuklar sütten kesilerek ayrı bir koğuşa alınmıştır. Dört yaşını geçen çocuklar ise yine darülaceze bünyesinde olan yetimhaneye alınmıştır.⁵⁵ Bu kurumda çocukların beslenmesinden giydirilmesine, temizliğinden bakımına özel bir önem verilmiştir.⁵⁴ Irzahane son derece modern koşullara sahip bir yapı olarak Osmanlı’nın modernleşme çabalarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁵⁶

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmada, ilk Türkçe tıp dergisi Vakay-i Tıbbiye’de anne ve çocuk sağlığına ilişkin yazılan bölümler incelenmiştir. Bunun için nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği tercih edilmiştir. Dokümanlara ulaşmak için Türkiye’de Ulusal Toplu Katalog (TOKAT) başta olmak üzere çeşitli kurum ve üniversite kütüphane veri tabanlarında “*Vakay-i Tıbbiye*”, “*Vekay-i Tıbbiye*”, “*Vekay-i Tıbbiye*” “*Vakay-ı Tıbbiye*” anahtar kelimeleri ile tarama yapılmıştır. Bu taramalar neticesinde ve çeşitli kütüphane iritbatları sonucunda I. Vakay-i Tıbbiye’nin yirmi bir nüshasının tamamına ulaşılmıştır. II. Vakay-i Tıbbiye’nin ise en son 27. senesinin sekiz numaralı, 30 Rebiyülahir 1324 (22 Haziran 1906) tarihli sayısı görülebilmektedir. Toplam altı yüz yetmiş bir sayısının bulunduğu öngörülen derginin bu çalışmada dört yüz elli üç sayısına erişim sağlanmıştır. Elde edilen nüshalarda anne ve çocuk sağlığına ilişkin bölümler tespit edilerek incelenmeye alınmıştır. Çalışmada ayrıca Tanzimat Fermanı ile II. Meşrutiyet’in ilanı arasında Osmanlı’da anne ve çocuk sağlığı alanında oluşan gelişmeler ikinci kaynaklardan araştırılarak verilmiştir. Böylece derginin yayımlanma süresince konu özelinde Osmanlı toplumdaki gelişmelerin de incelenmesi sağlanmıştır. **Tablo 1’de** bu çalışmada kullanılan Vakay-i Tıbbiye’nin nüsha bilgileri gösterilmektedir.

Araştırmanın Etik Yönü

Vakay-i Tıbbiye, kamuya açık ve telif hakkı süresi dolmuş kaynaklardanır. Çalışmada herhangi bir telif hakkı ihlali söz konusu olmamıştır. Etik kurul izni gerekmediği için bu konuda herhangi bir işlem yapılmamıştır. Bu çalışma Doç. Dr. İbrahim Topçu danışmanlığında Mayıs 2025 tarihinde tamamlanan *Vakay-i Tıbbiye Dergileri Kapsamında Osmanlı’da Anne ve Çocuk Sağlığı* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Tablo 1. Vakay-i Tıbbiye’nin nüsha bilgileri

Dergi Adı	Nüsha Tarihi	Nüsha Numarası	Sayfa Numarası	Numaralandırma*
I. Vakay-i Tıbbiye	30 Rebiyülevvel 1266	10	38-39	N1
I. Vakay-i Tıbbiye	27 Şevval 1266	14	59-60	N2
I. Vakay-i Tıbbiye	27 Recep 1267	18	74-76	N3
I. Vakay-i Tıbbiye	7 Şevval 1267	19	76-79	N4
II. Vakay-i Tıbbiye	16 Recep 1297	8	2-3	N5
II. Vakay-i Tıbbiye	26 Şevval 1297	15	1-2	N6
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Rebiyülevvel 1298	49	177-178	N7
II. Vakay-i Tıbbiye	22 Rebiyülâhir 1298	51	193	N8
II. Vakay-i Tıbbiye	23 Cemaziyülahir 1299	54	217-220	N9
II. Vakay-i Tıbbiye	15 Zilkade 1299	63	289-291	N10
II. Vakay-i Tıbbiye	29 Zilkade 1299	64	297-299	N11
II. Vakay-i Tıbbiye	8 Zilhicce 1300	88	494-495	N12
II. Vakay-i Tıbbiye	29 Zilhicce 1300	89	497-500	N13
II. Vakay-i Tıbbiye	17 Zilkade 1302	133	850-851	N14
II. Vakay-i Tıbbiye	30 Zilkade 1302	134	861-862	N15
II. Vakay-i Tıbbiye	18 Safer 1303	139	900-902	N16
II. Vakay-i Tıbbiye	8 Şaban 1303	150	985-989	N17
II. Vakay-i Tıbbiye	10 Şevval 1303	154	1017-1020	N18
II. Vakay-i Tıbbiye	16 Ramazan 1305	199	1378-1379	N19
II. Vakay-i Tıbbiye	2 Şevval 1305	200	1386-1387	N20
II. Vakay-i Tıbbiye	2 Zilkade 1305	202	1403-1405	N21
II. Vakay-i Tıbbiye	7 Rebiyülevvel 1306	210	1468-1470	N22
II. Vakay-i Tıbbiye	23 Rebiyülevvel 1306	211	1476-1477	N23
II. Vakay-i Tıbbiye	11 Şaban 1306	220	1545-1546	N24
II. Vakay-i Tıbbiye	26 Şaban 1306	221	1553-1554	N25
II. Vakay-i Tıbbiye	12 Ramazan 1306	222	1561-1562	N26
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Cemaziyülahir 1306	217	1524-1525.	N27
II. Vakay-i Tıbbiye	17 Safer 1307	232	1641-1644	N28
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Zilkade 1307	250	1785-1786	N29
II. Vakay-i Tıbbiye	3 Recep 1308	264	1897-1898	N30
II. Vakay-i Tıbbiye	4 Şevval 1308	12. Sene No:2	1941-1942	N31
II. Vakay-i Tıbbiye	9 Şevval 1314	18. Sene No:1	3688-3689	N32
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Muharremü'l-Harâm 1315	18. Sene No:8	3780-3788	N33
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Muharremü'l-Harâm 1315	18. Sene No:8	3790-3791.	N34
II. Vakay-i Tıbbiye	15 Rebiyülevvel 1315	18. Sene No:11	3831-3833	N35
II. Vakay-i Tıbbiye	Muharramü'l-Harâm 1317	20. Sene No:6	4401-4402	N36
II. Vakay-i Tıbbiye	23 Ramazan 1318	21. Sene No:21	4949-4956	N37
II. Vakay-i Tıbbiye	25 Şevval 1321	24. Sene No:21	5954-5965	N38
II. Vakay-i Tıbbiye	27 Zilhicce 1321	25. sene No:1	6010-6022	N39
II. Vakay-i Tıbbiye	5 Şaban 1323	26. sene No:14	6528-6537	N40
II. Vakay-i Tıbbiye	16 Ramazan 1323	26. Sene No:17	6577-6584	N41
II. Vakay-i Tıbbiye	17 Zilhicce 1315	26. Sene No:19	4042	N42

*Nüşalara, bu numaralandırma tarafımızca verilip bulgular bölümünde ilgili nüshaya atıf vermek için kullanılmıştır.

Bulgular

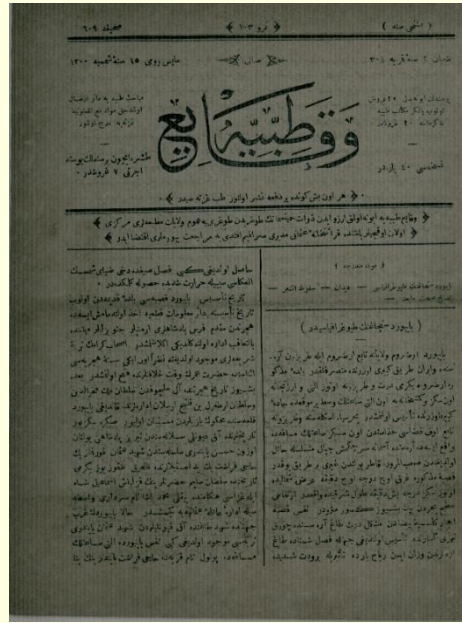
Vakayi-i Tıbbiye’nin Şekil Özellikleri

I. Vakayi-i Tıbbiye’nin kapak sayfası örneği Şekil 1’de gösterilmektedir (**Şekil 1**). Sayfanın sağ üst köşesinde İstanbul’da bir senelik abone bedelinin yirmi dört, Memâlik-i Mahrûse-i Osmaniye’ye yirmi, bilâd-ı ecnebiyeye kırk para olduğu bilgisi verilmektedir. Sol üst köşede ise derginin Mektebi Tıbbiye canibinde, İstanbul Bahçekapı’sında iki kapılı eczacı dükkanında, perşembe pazarında Eczacı Mevla dükkanında ve Beyoğlu’nda Françesko Della Suda’nın eczacı dükkanında bulunduğu bilgileri verilmektedir. Ana metinle bu bilgilerin ayrıldığı çizginin üstünde kalan kısımlarda ise sırasıyla derginin nüsha numarası, ortada gün bilgisi en sol bölgede nüshanın tarih bilgisi verilmektedir. Sayfaları numaralandırılmamıştır ve derginin yazı tipinin litografi (taşbaskı) olduğu görülmektedir.

Şekil 1. I. Vakayi-i Tıbbiye’nin kapak sayfası örneği

II. Vakayi-i Tıbbiye’nin kapak sayfasının Şekil 2’de bir örneği gösterilmektedir (**Şekil 2**). Dergi adının yazıldığı bölümde I. Vakayi-i Tıbbiye’de olduğu gibi bazı ek bilgilerin paylaşıldığı görülmektedir. Sayfanın sağ bölümünde nüsha numarası, nüshanın basıldığı hicri tarih, bir senelik abone bedelinin 25 kuruş ve nüshasının 40 kuruş olduğu bilgileri verilmektedir. Sol bölümde ise nüshanın kaçınıcı yılına ait olduğu, nüshanın basıldığı miladi tarih, tıbbi konulara dair gönderilecek içeriklerin memnuniyetle kabul edileceği bilgisi ve nüshasının 40 kuruş olduğu bilgileri yazılmıştır. Orta bölümde ise nüshanın basıldığı gün ve her on beş günde bir basıldığı bilgilerine yer verilmiştir. II. Vakayi-i Tıbbiye’nin yıllar içinde kapak sayfasının şekilsel değişiklik gösterdiği de tespitlerimiz arasındadır.

Şekil 2. II. Vakayi-i Tıbbiye'nin kapak sayfası örneği

Vakayi-i Tıbbiye Dergisi'nin Anne ve Çocuk Sağlığı Açısından İçerik Analizi

Vakayi-i Tıbbiye’de hamilelik dönemine dair verilerin varlığı tespit edildi. Bu bölümlerde hamile kadının sağlıklarını nasıl muhafaza etmeleri gerektiği, nasıl giyinecekleri, nasıl beslenecekleri, hangi hava şartlarında yaşamaları gerektiği gibi temel konularda bilgi verilmektedir. Ayrıca hamilelere, bebek henüz doğmadan meme başlarını emzirmeye elverişli bir hale getirmeleri tavsiye edilmektedir.^{N10} Hamile kadının yaşayabileceği sağlık problemlerinin bazılarını değinilerek bu sorunların giderilmesine yönelik bilgiler verilmektedir.^{N14,N15} Bu sağlık sorunlarından en çok önemsenen konu ise kanamadır.^{N40} Bunlara ilave olarak hamile kadınların duyu ve ruh hallerindeki değişimler de hamilelik dönemi kapsamında değinilen konular içindedir.

Dergide çocuk sağlığına yönelik oldukça geniş perspektifte farklı konu başlıklarında bilgiler verilmektedir. Bunlardan biri yenidoğan bebeklerin ilk bakımı ve sağlık önerileridir. Bu bilgilerde bebeğin doğumundan yıkanmasına, göbek bağıının kesiminden muayenesinin nasıl olması gerektiğine ve hatta giydirilmesine kadar içerikler paylaşılmaktadır. Yenidoğanların mekonyumu atması gerektiği ve atamadığı durumlar için ise fitil, müshil, kompres uygulamaları anlatılmaktadır. Yenidoğan bebeğin soğuk havada dışarı çıkarılıp çıkarılmaması dahi tartışılan konular arasında olup konu bağlamında özellikle Fransa’dan örnekler verilmektedir.^{N11}

Yenidoğan bebeğin sahip olması gereken ağırlık önemsenen konuların başında gelmektedir. Yabancı hekimler çalışmalarında kız ve erkek bebeklerin olması gerektiği ortalama ağırlıkları paylaşmış^{N22}, yurtdışında yabancı hekimler tarafında terazi kullanarak yenidoğanın kilo ölçümleri günlük olarak kaydedilmiştir.^{N23} Bebeğin kilo kaybetme nedenleri ve çözüm önerileri paylaşılmıştır.^{N23,N27} Yenidoğan ve emzirme döneminde bulunan çocukların sağlık sorunları hakkında da bilgi verilmiştir. Gaz problemleri ve çözümü^{N28}, kusmaların engellenmesi^{N28}, doğum sırasında veya sonrasında meydana gelen felç problemleri ve elektrik tedavi uygulamaları^{N30}, solunum problemleri ve çözümü^{N32}, göz iltihaplanmaları ve tedavi önerileri^{N24-N26} değinilen konuların başında gelmektedir. Bu bölümlerde zaman zaman verilen örneklerin genellikle Avrupa’da uygulanan örneklerden oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Vakay-i Tıbbiye’de çocuk beslenmesi konusu oldukça detaylı bir şekilde işlenmiştir. Beslenme türleri^{N7}, anne sütünün önemi^{N39}, yeterli ve doğru beslenmenin kriterleri^{N39}, emzirme düzeni ve miktarı^{N7,N39,N4}, içilen sütün kalitesi^{N18}, emzirme problemleri ve çözümleri^{N4,N20,N35}, süttten kesme dönemi ve özellikleri^{N4,N19} gibi konularda çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca emziren kadının özellikleri ve çocuklar için emziren kadının ve emzirmenin önemi hakkında da bilgilendirmeler yapılmıştır.^{N3,N8,N9,N22,N17} Ebeveynlerin sahip olduğu sağlık sorunlarının çocuklara sirayetleri ve durumun engellenmesi için yapılması gerekenler de Vakay-i Tıbbiye’de ele alınan konulardandır. Frengi^{N21}, illet-i tederrün (verem)^{N5,N41} ve genetik olarak geçebilen sorunlar^{N21} bu bağlamda ele alınan başlıca örneklerden sadece birkaçıdır.

Çocuk muayeneleri dergi özelinde ele alından bir diğer önemli konudur. Bir muayene nelerden oluşmalı, muayenede sırasında hangi sorular sorulmalı vb. başlıklar oldukça detaylı bir şekilde anlatılmıştır.^{N37} Yine Avrupa’da bulunan muayenehanelerden bahsedilmiş ve bazı yabancı hekimlere ait muayenehanelerin nasıl teşekkül edildiği, bölümleri ve özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir.^{N38}

Genel anlamda ise dergide hem anne hem de çocuk sağlığını ilgilendiren hastalıklar hakkında açıklamalar yapılmış ve tedavi önerileri ve terkipleri yayımlanmıştır. Bu konu dergide yer alan en geniş konu başlıklarından biridir. Çocuk hastalıklarından özellikle boğmaca^{N2}, dispepsi^{N13}, egzama^{N29}, sarılık^{N36}, solunum yolu^{N31} ve beyin zarı iltihabı^{N33} gibi sağlık sorunları öne çıkmıştır. Çocuklarda ilaç kullanımları ölçüleri de ele alından konular arasındadır.^{N34} Ayrıca anne sağlık sorunlarına dair de çeşitli önerilerin mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Dergide çocuk ölümlerinin önlenmesine de ayrı bir önem verildiği, sebeplerinin irdelendiği ve bu bölümlerde daha çok Avrupa’da yer alan istatistiklerin paylaşıldığı görülmektedir.^{N38,N6} Son olarak dergide hekimlerin anne ve çocuk sağlığını ilgilendiren ilginç bazı vaka örneklerini kaleme aldıkları tespit edilmiştir.^{N1,N12,N42}

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Osmanlı tıp literatüründe anne ve çocuk sağlığı, ilk Türkçe tıp dergimiz özelinde incelenmiştir. Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı’nın girdiği değişim ve dönüşüm sürecinden anne ve çocuk sağlığının da etkilendiği görülmektedir. Ebelik eğitiminin modernleştirilmeye başlanması, doğumu tıbbileştirme çalışmaları, pronatalist nüfus politikaları kapsamında ıskat-ı ceninin önüne geçilmesi, hastanelerin yaygınlaşarak anne ve çocuk sağlığına hizmet etmesi gibi bir dizi faaliyet hayata geçirilmiştir. Dergi özelinde yapılan inceleme sonucunda ise derginin anne ve çocuk sağlığı açısından, doğum öncesi ve doğum sonrası bakım, emzirme, süttten kesme, çocuk hastalıkları ve tedavi süreçleri, çocuk beslenmesi, çocuk ölümleri, anne ve çocuk sağlığına ilişkin sağlık tavsiyeleri, vaka takdimleri gibi çeşitli konularda bilgi verildiği görülmüştür. Bu içerikler bu dönemde kadın ve çocuk sağlığına verilen önemi ortaya koyar niteliktedir. Ancak içeriklerin daha çok Avrupa hekimlerinin tavsiye ve önerilerini içermesi ve bazı yerlerde doğrudan yabancı literatürden yapılan tercümelerin aktarılması, derginin anne çocuk sağlığı konusunda Osmanlı toplumunda yaşanan gelişmeleri yansıtmakta yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Buna rağmen Avrupa’da olan gelişmelerin Osmanlı tıp literatürüne kazandırılması açısından derginin önemli bir misyon üstlendiği sonucuna varılmıştır. Derginin farklı tıp dalları açısından da incelenmesi ve bu çalışma ile benzer veya farklı yönlerinin ortaya konulması önerilmektedir.

Bilgi

Yazarlar, bu makalede bildirilen çalışmayı etkileyebilecek bilinen herhangi bir rekabet eden mali çıkar veya kişisel ilişkilerinin olmadığını beyan etmektedir.

Çalışma süreci boyunca Vakay-i Tıbbiye Dergisi’nin nüshalarına erişmemizde ve içeriklerinin yorumlanmasında büyük destekleri olan Sayın Prof. Dr. Raşit Gündoğdu’ya teşekkürlerimizi sunarız.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Zeynep Salman: Fikir, tasarım, denetleme, veri toplama, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, kaynak sağlama.

İbrahim Topçu: Fikir, tasarım, denetleme, analiz ve yorum, makale yazımı, eleştirel inceleme, kaynak sağlama.

Kaynaklar

1. Dereköy FS. Vakay-i Tıbbiye Dergisinin 1884/100, 1897/24, 1897/5, 1897/12 ve 1897/13 Sayılarının Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi; 2016.
2. Dinç (Özkan) G. Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınların İncelenmesi ve İstanbul Kütüphaneleri Tıbbi Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1849-1928). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi; 1989.
3. Bozkurt G, Erdim L. Türkiye’de Anne Çocuk Sağlığı Durumu. Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi 2020;6(3):575-582. doi:10.5152/hsp.2019.446330
4. Yeşil H, Yeşil A. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Ebelik ile Ebelerin Doğuma ve İnfertiliteye Dair Müdahaleleri. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2018;16(3):285-316. doi:10.18026/CBAYARSOS.465730
5. Arısan K, Günay Arısan D. Abdülaziz Bey, Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri. Ötüken; 2023.
6. Arısan K. Geçen Yüzyılda İstanbul’da Ebeler ve Doğum. In: Arısan K, ed. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi. Türk Tarih Kurumu Basımevi; 1992:253-259.
7. Alp M. Loğusalık ve Şerbeti. In: Kayaoğlu İG, Pekin E, eds. Eski İstanbul’da Gündelik Hayat. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları; 1992:22-43.
8. Balsoy Erkaya G. Kahraman Doktor İhtiyar Acuzeye Karşı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 2024.
9. Küre G. II. Abdülhamid Devrinde Çocuk Sağlığı. Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi; 2023.
10. Özdemir Kol S. Tanzimat’ın Ardından Osmanlı Toplumunda Çocuk. Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi; 2019.
11. Tahsin R. Tıp Fakültesi Tarihçesi. (Kazancıgil A, ed.). Özel Yayınlar; 1991.
12. Ergin ON. Türkiye Maarif Tarihi. Cilt 1-2. Eser Matbaası; 1977.
13. Sakaoğlu N. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Cilt 3. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı’nın Ortak Yayını; 1994.
14. Yıldırım N. İstanbul’un Sağlık Tarihi. Düzey Matbaacılık; 2010.
15. Şafak F. Türkiye’de Ebelik Eğitimi Sürecinin Tarihsel Gelişimi ve Ebelik Eğitiminin Devlete ve Kişiyi Maliyeti. Yüksek Lisans Tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi; 2019.
16. Ülman YI. Osmanlı Devrinin Kadın Doğum Hekimlerinden Dr. A. Vuccino (1829-1893). Hastane 2006;Eylül-Ekim(42):32-33.
17. Besim Ömer. Doğum Tarihi. Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi; 1932.
18. Hot İ. Ebelik ve Hemşirelik Eğitiminde İlk İsim Besim Ömer Akalın (1862-1940). In: Hatemi H, Altıntaş A, eds. Türk Tıp Eğitimini Önemli Adımları . CSA Global Publishing; 2006:174-177.
19. İhsanoğlu E. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; 2008.
20. Ülman YI. Galatasaray Tıbbiyesi: Tıbbiye’de Modernleşmenin Başlangıcı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 2017.
21. Ergin ON. Mecelle-i Umûr-ı Belediye. Vol 4. Cilt. Derssadet; 1331.
22. Serbestoğlu İ. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Artırma Çabasında Müfettişlerin Rolü. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2014;17(31):255-274. doi:10.31795/BAUNSOBED.664040
23. Balsoy G. Gender and The Politics of The Female Body: Midwifery, Abortion, And Pregnancy in Ottoman Society (1838-1890s). Doktora Tezi. Binghamton University; 2009.
24. Hamlacı Y. Geç Osmanlı Döneminde Kadın, Doğum ve Çocuk Sağlığı. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2017;7(1):23-27.
25. Dursun S. Procreation, family and “progress”: Administrative and economic aspects of Ottoman population policies in the 19th century. History of the Family 2011;16(2):160-171. doi:10.1016/J.HISFAM.2011.04.001
26. Dursun S. Population Policies of The Ottoman State in The Tanzimat Era: 1840-1870. Yüksek Lisans Tezi. Sabancı Üniversitesi; 2001.
27. Yetim B. Tanzimat Döneminde Türk Aile Yapısı (1839-1876). Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi; 1994.
28. Avcı Y. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi. OTAM Ankara. Published online 2007:001-018. doi:10.1501/OTAM_0000000293

29. Cengiz GH. II. Abdülhamid Dönemi Bir Sosyal Yardım Uygulaması: Tev’em Maaşı. OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 2017;(41):57-78. Accessed November 10, 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otam/issue/68111/1058723>
30. Tunç Yaşar F, Kütük B. Geç Dönem Osmanlı’da İskat-ı Cenini Yargılamak: Hukuki Düzenlemeler ve Toplumsal Yansımaları. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 2023;2023(19):202-228. doi:10.21021/OSMED.1347280
31. Hanım Cengiz G. II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi; 2019.
32. Balsoy G. Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması ve Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni. Toplumsal Tarih 2012;(223):38-43.
33. Kütük B. Geç Dönem Osmanlı’da İskat-ı Cenin: Hukuki Düzenlemeler ve Toplumsal Yansımaları. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi; 2013.
34. Demirci T. Body, Disease and Late Ottoman Literature Debates on Ottoman Muslim Family in The Tanzimat Period. Doktora Tezi. Bilkent Üniversitesi; 2008.
35. Düstur. Matbaa-i Amire; 1289.
36. Öztürk H. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ; 2009.
37. Konan B. Osmanlı Devleti’nde Çocuk Düşürme Suçu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 2008;57(4):319-335. doi:10.1501/HUKFAK_0000001557
38. Sarı N, İzgöer AZ. Osmanlılarda Kadınlara Mahsus Hastane Klinik Koşu ve Doğumhanelerin Gelişimi. In: Bozkurt F, Çağlar B, eds. İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar. Kronik Kitap; 2021:263-295.
39. Sarı N, İzgöer AZ, Tuğ R. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devri’nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler. Nobel Tıp Kitapevleri; 2014.
40. Saygılıgil Gündüz F. Osmanlı Devleti’nde İstanbul’da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi; 1999.
41. Ünver S. 400. Yıldönümü Dolayısıyla Haseki Hastanesi Tarihçesi. Vol No.:16. Yeni Laboratuvar Yayınları; 1939.
42. Yıldırım N. 14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar. Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2014.
43. Gürsel Z. Levha-i Sıhhat: Geç Osmanlı Dönemi İstanbul’unda Tıbbi Bakımı Görselleştirmek. Fe Dergi 2023;15(2):224-278. doi:10.46655/federgi.1306687
44. Gürkan Kİ. Bezme-i Âlem Vâlîde Sultan-Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi. Özışık Matbaası; 1967.
45. Şimşek R. İstanbul’daki Osmanlı Dönemi Sağlık Kuruluşları. Yüksek Lisans Tezi. 2010.
46. Atabey F. Zeynep-Kâmil Hastanesi Tarihçesi. In: Dünyü Bugünü ile Zeynep-Kâmil Hastanesi (1862-1988). Servetifünun Matbaası; 1988:35-36.
47. Akalın BÖ. Üsküdar’da Zeyneb Kâmil Hastânesi. In: İzgöer AZ, ed. Nevsâl-i Âfiyet. Cilt 1. Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını;2; 2020:135-139.
48. Etker Ş, Günergün F. Zeynep-Kamil Hastanesi. In: Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu. Vol No:11. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları; 2008:147-169.
49. İlker F. Şişli Çocuk Hastanesi (Hamîdiye Etfâl Hastanesi) Tarihi. Nurettin Uycan Matbaası; 1976.
50. Şehsuvaroğlu NB. İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız. İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı; 1953.
51. Yıldırım N. Viladethane. In: Dünyü Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Vol 7. cilt. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını; 1994:388-389.
52. Ünver S. Besim Ömer Paşa ve Doğum Tarihi. Ahmet İhsan Matbaası; 1932.
53. Özen İ. II. Meşrutiyet’e Kadar İslahhaneler ve Dârülaceze. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi; 2001.
54. Özkaya N. Sultan II. Abdülhamid Han’ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze. Dârülaceze Yayınları; 2014.
55. As İ. Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi; 2020.
56. Yıldırım N. Darülaceze’de Çocuk Bakımı ve Eğitimi Lakita Dairesi ve Yetimhane, İlkokul, İmalathaneler. Toplumsal Tarih. 2015;264:26-35.